

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.67>

SARA HACIYEVA

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

Məqalədə XVIII-XIX əsrlər dövrü Naxçıvanın siyasi vəziyyətindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, XVIII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq çar Rusiyası Şimal-Cənub, Şərq-Qərb ticarət yollarına hakim olmaq məqsədi ilə strateji əhəmiyyət daşıyan bölgələri əldə etmək üçün həm Osmanlı Türkiyəsi, həm də Qərb dövlətləri ilə müharibələrə başlamışdı. Həmin strateji ərazilərdən ən önəmlisi də Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvan idi. Bu strateji əhəmiyyətli bölgələri əldə etmək üçün Rusiya uzun müddətli planlar hazırlamışdır. Həmin planları həyata keçirmək üçün Səfəvilər dövlətinin parçalanması və ondan sonra qısa müddətdə hakimiyyətdə olan Əfşarlar və Xanlıqlar dövründə bəzi istisnalar nəzərə alınmaqla, ümumən bölgədə gedən çəkişmələr təsərrüfat həyatına, insanların yaşam tərzinə mənfi təsir göstərmişdir. Naxçıvan diyarında gedən siyasi proseslər, imperialist qüvvələrin bölgədə apardığı müharibələr, əhalinin təsərrüfat həyatına, maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına, təbii ki, mənfi təsir göstərmişdir. Lakin bununla yanaşı tarixin bütün zamanlarında hər bir çətinliyə sinə gərən Naxçıvan əhalisi həmin dövrdə də yaşam həyatını sürdürmək üçün mübarizə aparmışdı.

Açar sözlər: Naxçıvan, Rusiya, işğalçılıq siyasəti, əhali, müharibə, strateji məqsədlər.

Giriş. Naxçıvan diyarı XVIII yüzilliyin əvvəllərində vaxtilə Ön Asiyanın ən qüdrətli imperiyalarından biri olmuş Səfəvilər dövlətinin bir hissəsini təşkil edirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan torpaqları inzibati cəhətdən dörd bəylərbəyliyə bölünürdü ki, bunlar da mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan, mərkəzi İrəvan şəhəri olan İrəvan, mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ və mərkəzi Şamaxı şəhəri olan Şirvan bəylərbəyilikləri idi. Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan diyarına məxsus torpaqların çox hissəsi İrəvan bəylərbəyliyi tərkibinə daxil idi. Ordubad şəhəri və onun ətrafındakı torpaqlar isə Azərbaycan bəylərbəyliyi tabeliyinə verilmişdi [11, s. 75-78]. İrəvan bəylərbəyliyi Ustaclu tayfasından olan hakimlər, Naxçıvanı isə bu tayfanın bir qolu olan Kəngərli tayfasının irsi hakimləri eyni zamanda Naxçıvanın hakimi hesab olunurdu [7, s. 20]. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin daxili siyasətində olduğu kimi, xarici siyasətində də vəziyyət sabit deyildi. Ölkədə baş verən çaxnaşmalar daxili gərginliyi artırdığı kimi, şah hakimiyyətinin zəifliyi də regionda geosiyasi marağı olan qonşu və Qərb dövlətlərinin Səfəvilər dövlətinə qarşı münasibətini mənfi istiqamətdə dəyişməkdə idi [3, s. 41].

Səfəvilər dövlətinin zəifləməsində maraqlı olan xarici qüvvələr həmin dövrdə fürsəti əldən vermədən bu ərazilərə hücum etməyə başladılar. Nəticədə Şərqi qapısı hesab edilən Naxçıvan diyarı o dövrdən başlayaraq siyasi, iqtisadi, dini və hərbi qarşıdurma məkanına çevrildi və əhali ağır məhrumiyətlər yaşadı. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Feodal hakimlər-xanlar yaxşı başa düşdülər ki, öz qüvvələri ilə İran, Rusiya kimi dövlətlərə müqavimət göstərməklə, öz hakimiyyətlərini qoruyub saxlaya bilməyəcəklər. Onlar Rusiyanın xanlıqların istiqlalçılığını qoruyacağı barədə verdiyi yalan vədlərə uyaraq öz xanlıqlarının istiqlalçılığını bu yolla qoruyacaqlarını zənn edərək, bir tərəfdən rus himayəsini qəbul etməyə meyl etməli olur, digər tərəfdən isə çarizmin vədlərinə qətiyyətsizlik göstərirdilər. Onların bəziləri bu yolla İran və ya Türkiyə qoşunlarının basqın edəcəyi təqdirdə öz torpaqlarını qarətdən və var-yoxdan çıxarımaqdan müdafiə edə biləcəklərinə ümid bəsləyirdilər. Eyni zamanda, bu xanlar

İrana və Türkiyəyə də meyl göstərdiklərindən tərəddüd edir, öz mövqə və qərarlarını qəti müəyyənləşdirməyə tələsmirdilər. Bu, hər şeydən əvvəl, xanların öz xanlıqlarının daxili idarəsində müstəqilliklərinin saxlanılmasına əmin olmamaları ilə əlaqədar idi.

Qeyd edək ki, tarixçilər vaxtilə Şərqi ən güclü dövlətlərdən biri olmuş Səfəvi imperiyasının siyasi və iqtisadi tənəzzülünün əsas səbəbini ilk növbədə şahın və ətrafının fərasətsizliyi ilə əlaqələndirirlər. Təbii ki, bir ölkənin rəhbərliyinin idarəetmə bacarığı əsas amillərdən biridir. Lakin imperialist qüvvələr hər hansı bir ölkəni parçalamaq, onu zəiflətmək məqsədi güdərlərsə ilk öncə həmin dövlətin idarəetməsinin zəif olmasına çalışırlar. Məhz elə bu səbəbdən də XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra dövlətlərin, xüsusilə qonşuluğundakı imperiyaların öz mühüm coğrafi və strateji mövqeyi ilə seçilən Azərbaycanı təsir altına almaq istəkləri Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Müqayisə üçün günümüzdəki geosiyasi maraqlarla, həmin dövrün siyasi pəncərəsinə diqqət etdikdə gəlinən nəticə ondan ibarət olur ki, Səfəvilər və Əfşarlar dövründəki həmin yaranan problemlərin kökündə təkcə daxili idarəetmənin zəifliyi dayanmamışdı. Həmçinin, həmin dövrdən başlayaraq hakimiyyət qüvvələri içərisinə yerləşdirilmiş daxili çəkişmələri yaradan, xarici qüvvələrə xidmət edən dövlətçiliyi zəiflətmək və parçalamaq missiyasını üzərinə götürmüş xüsusi qüvvələr olmuşdur. Bu isə təbii ki, bir dövlətin nə qədər güclü olursa olsun məhvini aparan bir yoldur. Və bu yol artıq o dövrün gücləri tərəfindən çox bacarıqla həyata keçirilməyə başlamışdı.

Səfəvilər dövlətinin parçalanmasının digər bir səbəbi isə XVII əsrin son rübündən etibarən Ön və Orta Asiya ölkələrində təsərrüfat həyatının müəyyən qədər zəifləməsi və XV əsrin sonunda Vasko da Qama tərəfindən kəşf edilmiş, Afrika qitəsinin qərb sahillərini dolanmaqla Hindistana gedən su yolunun avropalılar tərəfindən ələ keçirilməsi nəticəsində Avropa-Asiya ticarət yollarının istiqamətinin dəyişməsi olaraq göstərilir. Avropa və Asiya ölkələri arasında intensiv iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsində böyük əhəmiyyət daşıyan quru ticarət yollarının önəmli bir hissəsi Azərbaycan, o cümlədən də Naxçıvan torpaqlarından keçirdi və bu ərazilər üzərində nəzarətin ələ alınması Avrasiya regionunda hegemonluq üçün əlverişli imkan yarada bilərdi. Günümüzdə olduğu kimi, həmin dövrdə də Avropa dövlətlərinin, xüsusilə Rusiyanın strateji maraqlarında Azərbaycan əsas yer tuturdu. Demək olar ki, XVIII əsrin əvvəllərində “Rusiya, Osmanlı və digər dövlətlərin Qafqazda nüfuz dairəsini ələ keçirməsində Azərbaycan mühüm siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malik idi” [14, s. 3].

Məlumdur ki, tarixin bütün dövrlərində Qərb dövlətləri ilə Çar Rusiyasının Orta Asiyada, Qara dəniz və Cənubi Qafqazda İsti dənizlərə çıxmaq uğrundakı maraqları hər zaman toqquşmuşdur. XVIII yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Çar Rusiyası Şimal-Cənub, Şərq-Qərb ticarət yollarına hakim olmaq məqsədi ilə strateji əhəmiyyət daşıyan bölgələri əldə etmək üçün həm Osmanlı Türkiyəsi, həm də Qərb dövlətləri ilə müharibələrə başlamışdı. Həmin strateji ərazilərdən ən önəmlisi də Azərbaycan, o cümlədən də onun ayrılmaz bölgəsi olan Naxçıvan idi. Bu strateji əhəmiyyətli bölgələri əldə etmək üçün Rusiyanın uzun müddətli planları hazırlanmışdır. Heç təsadüfi deyil ki, günümüzdə də Rusiyanın Qərb dövlətləri ilə apardığı mübarizə həmin məqsədə çatmaq niyyətini daşıyır. Qeyd edildiyi kimi, həmin strateji bölgələr üzərində Avropa, Osmanlı və Rusiya dövlətləri tarixin müxtəlif dövrlərində müharibələr etmişdir. Məhz elə bu baxımdan da Səfəvilər dövlətinin zəiflədiyini hiss edən I Pyotrun (1682-1725) böyük siyasətinin bir hissəsi də Cənubi Qafqazı təsir altına salmaq və bu bölgələrə hakim olmaq niyyəti idi. Yəni o, öz vəsiyyətində Hindistanı əldə etmək üçün Qafqazın

işğalını vacib saymaqla Cənubi Qafqazın əhəmiyyətini çoxdan nəzərdə tutduğunu göstərməkdir. Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, I Pyotrın vəsiyyətlərinin yerinə yetirilməsində ermənilər daha çox canfəşanlıq etmişlər. Bu canfəşanlığa görə də Rus Çarizmi Qafqaz siyasətini və işğalını həyata keçirmək üçün ermənilərdən daha səmərəli istifadə etmiş və sonrakı dövrlərdə də tarixi Azərbaycan torpaqlarında onlara dövlətçilik yaradaraq erməniləri mükafatlandırmışdır.

I Pyotr XVIII əsrin 20-ci illərində Xəzəryanı bölgələrə hücum etdi və bu bölgələr Rusiya tərəfindən işğal edildi. Lakin Çar Rusiyasının İsveçlə apardığı müharibə başa çatdırılmadığına görə Xəzərsahili əyalətləri tutması ilə bölgədə müvəqqəti olaraq müharibəni dayandırdı və işğalçılıq planlarını sonraya saxladı. Azərbaycan torpaqlarını əldə etmək üçün I Pyotra təqdim edilən 18 bənddən ibarət xüsusi hərbi planda Naxçıvana da geniş yer verilmişdi. Bu işğalçılıq planının 4 bəndində nəzərdə tutulurdu ki, 10 min nəfərlik çar qoşunu 4 alaya bölünərək, 1-ci alay Gəncəyə, 2-ci Loriyə, 3-cü Qafana, 4-cü isə Naxçıvan üzərinə getməlidir. Bu planın 6-cı bəndi isə tamamilə Naxçıvanın işğalına aid idi [5, s. 167]. Həmin dövrün siyasi-iqtisadi vəziyyətindən istifadə edərək I Pyotrla yanaşı Osmanlı dövləti də Azərbaycan ərazisinə hücum etdi.

Osmanlı və Rus qoşunlarının eyni vaxtda Cənubi Qafqaz istiqamətində irəliləməsi Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi toqquşmaya gətirib çıxara bilərdi. Şərqdə öz müstəmləkə siyasətini həyata keçirən və Rusiyanın Hindistan ətrafında möhkəmlənməsini istəməyən İngiltərə Türkiyəni Rusiya ilə müharibəyə təhrik edirdi. I Pyotrın Cənubi Qafqaz siyasətini və işğalçılıq niyyətini yaxşı başa düşən Osmanlı Türkiyəsi onu qabaqlayıb, həmin dövrdə Cənubi Qafqaza hücum etdi. Osmanlıların əlverişli hücumları nəticəsində 1724-cü ildə Osmanlı dövləti Naxçıvanı tutmağa nail oldu. Burada Osmanlı idarə sistemi (1724-1735) yaradıldı. Osmanlılar 1724-1727-ci illərdə o zaman adlandığı kimi, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni tərtib etdilər və bu dəftər o dövrün Naxçıvan tarixini, iqtisadiyyatını, əhalisini, təsərrüfat həyatını öyrənmək üçün ən mühüm qaynaqlardan biri hesab edilir. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindən aydın olur ki, Osmanlılar ilk dövrlərdə Naxçıvan diyarının ərazisində iki sancaqlıq – Naxçıvan və Ordubad sancaqlıqlarını təşkil etməyi planlaşdırmışdılar. Lakin “Müfəssəl dəftər” hazır olduğdan sonra Ordubad sancağının yaradılmasından imtina edilmişdir [9, s. 11]. Bu isə Ordubad ərazisinin kiçikliyi və oradan toplanan verginin azlığı ilə izah edilir. Osmanlılar bu sancağın ərazisində Naxçıvan şəhəri istisna olmaqla, 14 kiçik inzibati-ərazi vahidi – nahiyələr yaratmışdılar. Bu nahiyələr aşağıdakılar idi: Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərə Şahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadcıran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan və Dərələyəz [11, s. 107].

Osmanlılarla müharibəyə girişmək istəməyən Rusiya tərəfi bir qədər tərəddüd etdikdən sonra Osmanlı imperiyasına bu bölgəni bölüşdürmək barədə müqavilə bağlamağı təklif etdi. Uzun danışıqlar və mübahisələrdən sonra tərəflər Səfəvi irsini bölüşdürmək barədə razılığa gəldilər. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən Osmanlı tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərboyu əyalətləri “Səfəvilər dövləti tərəfindən Rusiyaya güzəşt edilmiş kimi” təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə öz növbəsində Osmanlı tərəfindən Qərbi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın işğalına etiraz etməyəcəyini bildirdi [18, s. 330, 333]. Müqavilədən sonra Səfəvilər dövlətinin ərazisi Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən bölündü. Beləliklə, XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində az bir qisim Səfəvi torpaqları (Astarabad, Mazandaran və Gilanın bir hissəsi) istisna olmaqla, Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətləri Rusiya, digər əraziləri Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edildi. Bu zaman Naxçıvan Osmanlı imperiyasının tutduğu əraziyə daxil idi [5, s. 166-175].

Qeyd edək ki, hər iki dövlətin Səfəvi torpaqlarını bölüşdürməsində əsas məqsədlərindən biri bu torpaqlara sahib olmaq idisə, digəri daha gəlirli sahə olan ticarət yollarına nəzarəti əldə etmək idi. Bu zaman Naxçıvan iqtisadi əlaqələrin və ticarət yollarının əhəmiyyəti baxımından hər iki dövlətin diqqətini çəkməyə bilməzdi. Yalnız Xəzərsahili vilayətləri tutması o demək deyildi ki, Rusiyanın Naxçıvan bölgəsini də işğal etmək istəyi olmamışdır. Bu zaman ermənilərin I Pyotra təqdim etdiyi işğal planından da aydın görünür ki, Rusiya tərəfindən tutulması planlaşdırılan yerlərdən biri də Naxçıvan olmuşdur. Lakin onsuz da uzun sürməyən bu işğal müddətində Rusiya bu planın həllinə tam nail ola bilməmişdi. Amma osmanlılar tərəfindən tutulan Azərbaycan bölgələrində Osmanlı dövləti əleyhinə çıxışların baş verməsində qeyri-müsəlmanların, xüsusilə ermənilərin əsas yer tutması özü də Rusiyanın işğal siyasətinin bir hissəsi idi. Bu haqda İ.P.Petruşevski göstərir ki, İstanbul sülhündən sonra Osmanlı hakimiyyəti altına düşmüş Cənubi Qafqazın xristian rayonlarında (əsərdə gürcülər yaşadığı ərazilər də nəzərdə tutulmuşdur) işğalçılara qarşı üsyanlar baş vermişdi. Müəllif yazır ki, Davud bəyin rəhbərliyi ilə üsyankar ermənilər uzun müddət türk qoşunlarına qarşı Qafqazın, o cümlədən də sonradan məskunlaşdıqları Zəngəzur və Naxçıvan vilayətinin (burada ancaq Əylisin adı çəkilmişdir) çətin keçilən dağ dərələrində mübarizə aparmışlar. Hətta onlar 1730-cu ildə Ordubadda Osmanlı paşasını öldürmüş və buradakı türk qoşunları dağılmışdır [17, s. 333-334; 5, s. 166-175]. Xristianların Osmanlı idarəçiliyinə qarşı üsyanları onların Rusiyanın işğal siyasətini açıq şəkildə dəstəklədiyini göstərirdi.

XVIII əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində II Təhmasib həmin əraziləri geri qaytarmaq üçün Türkiyə ilə müharibəyə girişdisə də, nəticədə, yəni 1732-ci ilin yanvar ayının 16-da bağlanmış sülh müqaviləsində öz məğlubiyyətini etiraf etməyə məcbur oldu [13, s. 30]. Tarixin bütün dövrlərində türkdilli xalqlara qənim kəsilən Çar Rusiyası Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda təsirini aradan qaldırmaq üçün hər vəclə işğalçılıq siyasətindən əl çəkmək istəmirdi. Buna görə də regionda hərbi-strateji mövqelər əldə etmək üçün bölgəyə xüsusi kəşfiyyat qrupları göndərməyə çalışırdı. Bu isə onların Osmanlılara nisbətən bölgəyə az bələd olması ilə bağlı idi. Lakin Qərb dövlətləri Osmanlı və Rusiyanın Səfəvilər dövlətinin ərazisini işğal etməsinə qətiyyətlə razı deyildilər. Çünki bu zaman işğal edilmiş yeni ərazilər hesabına bu dövlətlər öz sərhədlərini genişləndirəcək və güclənəcəkdilər [3, s. 47].

XVIII əsrin birinci yarısında Rusiyanın Xəzəryanı vilayətlərdə hakimiyyəti 1735-ci ilədək, yəni Nadir xanın Gəncədə bağladığı müqavilə ilə sona çatdı. Bu zaman Naxçıvan Rusiya tərəfindən işğal edilməsə də, digər Azərbaycan bölgələri kimi, buranın da ələ keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Rəşt müqaviləsi (1732) və Gəncə traktatını imzaladıqdan (1735) sonra Rusiya Xəzərsahili vilayətləri Səfəvilər dövlətinə, yəni Nadir xana qaytardı [8, s. 19]. Bundan sonra Rusiya Qafqazda istehkam xətlərini tikməyə başladı [6, s. 16].

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi və ölkədə yaranan pərakəndəlik, o cümlədən də mərkəzdənqaçma meyilləri Nadir şahın dövründə və ondan sonra daha da gücləndi. Ölkədə yaranan parçalanma bütöv Azərbaycan ərazisində 20-dən artıq xanlığın yaranmasına gətirib çıxardı. Bu isə əslində bir millətin dövlətçiliyinə və gələcək bütöv tarixinə vurulacaq ən böyük və bağışlanmaz səhv və demək olar ki, zərbə idi. Qeyd edək ki, bir çox tarixçilər Səfəvilər və Əfşarlar dövründə yaranmış hərəc-mərclik sayəsində Bütöv Azərbaycanın parçalanaraq bir çox xanlığa çevrilməsini böyük fəxarət kimi mədh etsələr də, əslində o taylı, bu taylı Azərbaycanın bələsinin əsası elə o parçalanmadan sonra başlayıb və təməli də o dövrdən qoyulub. İmperialist qüvvələrin, "Parçala hökmranlıq et" siyasəti dövlətçiliyimizə və millətimizə o zamandan tətbiq edilib.

XVIII əsrin ortalarında bütöv Azərbaycan ərazisində yaranan xanlıqlardan biri də Naxçıvan xanlığı idi. 1747-ci ildə iki bölgədən ibarət və əsası Heydərqulu xan tərəfindən qoyulan Naxçıvan xanlığının ərazisi Naxçıvan, Xök, Əlincə, Dərələyəz olmaqla 4 və Ordubad bölgəsi isə Ordubad, Əylis, Dəstə, Çənənəb, Biləv olmaqla 5 mahala bölünürdü. Naxçıvan xanlığının meydana gəlməsi digər Azərbaycan xanlıqları ilə eyni qanunauyğunluğa malik olsa da, bəzi xüsusiyyətlərə malik idi. Bu xanlığın əmələ gəlməsi ərəfəsində Naxçıvanın idarəsi ilə bağlı idi. Müəlliflər qeyd edirlər ki, həmin dövrdə Azərbaycanın başqa vilayətlərindən fərqli olaraq Naxçıvan diyarını şah tərəfindən təyin edilmiş iki hakim idarə edirdi [13, s. 40].

Heydərqulu xan Naxçıvan xanlığını möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Lakin onun ölümündən sonra (1763/64) Naxçıvan xanlığı nisbətən zəiflədi. 1764-cü ildən, 1768-ci il istisna olmaqla, 1769-cu ilədək Heydərqulu xanın oğlanları Hacı Məhəmməd xan və Rəhim xan, 1768-ci ildən Şükrullah xan, 1772-ci ildən Əliqulu xan, 1773-cü ildən isə onun qardaşı Vəliqulu xan, 1777 və 1779-cu illərdə Şükrullah xan yenidən xanlıq taxtında oturmuş, 1780-ci ildə Rəhim xanın oğlu Abbasqulu xan, 1783-1784-cü ildə Cəfərqulu xan (I Kalbalı xanın böyük qardaşı), 1785-ci ildə Şükürəli xan, 1787-ci ildə Cəfərqulu xan, 1787-ci ilin mayın əvvəlində Abbasqulu xan ikinci dəfə xanlıq taxtına sahib olmuş, I Kalbalı xan elə həmin ayda əldən-ələ düşüb dağılmağa üz qoymuş Naxçıvan xanlığında xanlıq taxtına sahib çıxmış, 1797-ci ilədək müstəqil Naxçıvan xanlığını məharətlə idarə etmiş və onun dövründə xanlıq öz intibah dövrünü yaşamışdı. 1797-ci ildən 1801-ci ilədək isə Abbasqulu xan üçüncü dəfə yarım müstəqil Naxçıvan xanlığını idarə etməyə müvəffəq olmuşdu [6, s. 76; 81].

XVIII əsrin son rübündə belə qarşıdurmalar digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, Naxçıvanda da Rusiyanın öz işğalçılıq siyasətini həyata keçirməsinə imkanlar açdı. 1783-cü ildə Georgiyevski traktatının imzalanmasından sonra Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyi daha da gücləndi. Artıq o Kartli-Kaxetiya çarlığını özünə bir dayaq nöqtəsi kimi götürmüşdü. Osmanlı dövləti və Qacarların müdaxiləsi, daxili qarşıdurmalar Naxçıvan xanlarını Rusiya ilə yaxınlaşmağa vadar edirdi. Bu isə Rusiya dövlətinin həmin əsrin əvvəllərindən başladığı siyasəti həyata keçirməyə münasib imkan yaradırdı. Aparılan tədqiqatlardan belə aydın olur ki, Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirməsində burada yaşayan xristian əhəlinin böyük rolu olmuşdur. Lakin Ağa Məhəmməd şah Qacarin Naxçıvan xanlığını tutması XVIII əsrin sonunda Rusiyanın bu istəyini müəyyən müddətə gecikdirmiş oldu [5, s. 166-175].

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya Azərbaycan ərazilərinin işğal etməyə başladı. Məhz bunun nəticəsi olaraq, 1801-ci ildə Qazax, Şəmsəddil və Borçalı sultanlıqları Şərqi Gürcüstanla birlikdə Rusiya imperiyasına qatıldı və sonra Azərbaycan xanlıqları Rusiya, İran və Türkiyə arasında kəskin hərbi-siyasi mübarizə meydanına çevrildi. Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi işğalçılıq siyasəti Qacar dövlətinin ciddi narazılığına səbəb oldu və son nəticədə 1804-cü ilin iyununda bu iki dövlət arasında müharibəyə gətirib çıxardı. Bununla da 1813-cü ilə qədər davam etmiş I Rusiya-İran müharibəsi başlandı. Bu müharibə Naxçıvan xanlığının da vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi [7, s. 34].

Həmin dövrdə aparılan müharibə zamanı Rus qoşunlarının baş komandanı general Qudoviç Naxçıvanı ələ keçirməyi general Nebolsinə əmr etmişdi. Nebolsin 1808-ci ilin sentyabrın 11-də 3000 nəfərlik qoşunla Şuşadan yola düşdü. Sentyabrın 26-da Qudoviç irəvanlı Hüseyn xan başda olmaqla 4 min nəfərdən ibarət İran qoşununu məğlub etdi. Rus qoşunları İrəvana geri çəkilən Hüseyn xanı təqib edərək yolüstü Eçmiədzini ələ keçirdi. Bu zaman general Nebolsin Naxçıvana doğru irəliləyərək, oktyabrın sonunda Qarababa kəndi

yanında İran qoşunlarını dağıtdı və Naxçıvanı tutdu. Rus qoşunlarının birləşmiş qüvvələri İrəvanın mühasirəsinə başladı və mayın ortalarında qalaya hücumə keçdi. Lakin müvəffəqiyyətə uğrayıb geri çəkildi. Rus qoşunları Naxçıvanı da tərk etməyə məcbur oldu. Abbas Mirzə Naxçıvanı tutaraq, rus qoşunlarını təqib etməyə başladı. Qarababa kəndi yaxınlığında döyüş baş verdi, Qudoviç yenidən məğlubiyyətə uğ-radı. 1808-ci il kampaniyası uğursuz başa çatdı və Qudoviç istefaya getməyə məcbur oldu [1, s. 39]. İrəvan uğrunda döyüşlərdə Qacar ordusu tərəfindən çıxış edən Abbasqulu xan Naxçıvanda öz hakimiyyətini saxlasa da, tezliklə oğlu Kərim xanla əvəz olundu [4, s. 46]. Əslində isə bu dövrdən başlayaraq Naxçıvan xanlığının idarəçiliyi tamamilə şahzadə Abbas Mirzənin əlinə keçmişdi. Abbas Mirzə yaxşı basa düşürdü ki, Naxçıvanda möhkəmlənmək və Naxçıvan kəngərlilərin qüvvəsindən Rusiyaya qarşı müharibədə istifadə etmək məsələsində Kalbalı xan böyük rol oynaya bilər. Məhz onun xahişi ilə Fətəli şah Kalbalı xanı 1812-ci ildən əsirlikdən azad edərək yenidən Naxçıvan xanı təyin etdi [4, s. 87].

Rusiya İrəvan və Naxçıvan uğrunda gedən döyüşlərdə uğursuzluğa düçar olsa da, bütövlükdə I Rusiya-İran müharibəsini qələbə ilə başa vurdu. 1813-cü ildə imzalanmış Gülistan müqaviləsinə görə İran Azərbaycanın Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Quba, Bakı və Lənkəran xanlıqlarının Rusiyanın hakimiyyəti altına keçməsinə razı oldu. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları isə İranın hakimiyyəti altında qaldı [1, s. 38-39]. Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya ilə apardığı birinci müharibəni uduzan Qacar hakimiyyəti bu məğlubiyyətlə barışmaq istəmirdi. Rusiyanın cənubi Qafqazda möhkəmlənməsini istəməyən Fransa və xüsusilə də İngiltərə hər vasitə ilə Fətəli şahı Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə təhrik edirdi. İngilis zabıtları İran əsgərlərinə təlim keçərək onları müharibəyə hazırlayırdı, İngiltərə hökuməti isə bu ordunu silah və sursatla təmin etmək üçün addımlar atırdı. Bəzi məlumatlara görə, Abbas Mirzənin komandanlıq etdiyi Qacar ordusu 1825-ci ildə 200 tay, 1826-cı ildə isə 15 min ədəd ingilis silahı almışdı [1, s. 41].

Şimali Azərbaycanın bir çox bölgələrini işğal edən Çar Rusiyası ilə barışmaq istəməyən İran hökumətini isə İngilis burjuaziyası yenidən müharibəyə təhrik edirdi. 1826-cı il iyul ayının 16-da İran ordusu müharibə elan etmədən Şimali Azərbaycan ərazisinə daxil oldu. 1826-1828-ci illər ikinci Rusiya-İran müharibəsində də əsas hədəf olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmək Rusiyanın müharibə planında başlıca vəzifələrdən biri idi. 1827-ci il iyunun 26-da rus qoşunları Naxçıvanı ələ keçirdilər. Rus tarixçisi P.İ.Kovalevski "Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı" adlı kitabında yazırdı: "Passeviç iki xanlığı – İrəvan və Naxçıvanı, Talış xanlığının iranlılardan təmizlənməsini və 30 milyon təzminat ödənilməsini tələb edirdi. Bu təzminat ödənilməyəcəyi təqdirdə bütün Azərbaycan vilayəti Rusiyanın tərkibinə birləşdiriləcəkdə" [16, s. 254].

1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində (Cənubi Azərbaycanda) bağlanmış müqavilə ilə ikinci Rusiya-İran müharibəsinə son qoyuldu. Türkmənçay müqaviləsinə görə, İran gümüş pulla 20 milyon manat həcmində təzminat verməli idi. Həmçinin müqavilənin şərtlərinə görə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. Maraqlıdır ki, bu məsələ 1829-cu il sentyabrın 2-də Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında bağlanmış Ədirnə müqaviləsində də bir daha təsdiq edildi. 1828-1829-cu illərdə Rusiya ilə savaşa məğlub edilmiş Türkiyə belə bir təsdiqlə razılaşmağa məcbur oldu. Naxçıvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı [4, s. 113].

Bu mübarizə Rusiyanın Qafqazdakı xüsusi hərbi səlahiyyətli komandanları tərəfindən iki istiqamətdə aparılırdı. Birincisi, müqavimət göstərən xanlıqların hərbi müstəmləkəçi metodlarla ləğv edilməsi, ikincisi isə dövlətlərarası müqavilə bağlamaq yolu ilə xanlıqların daxili muxtariyyət hüquqlarını saxlamaqla Rusiyanın vassalına çevrilməsi. Tarixi sənədlərdən

məlum olur ki, hələ 1805-ci ildən Rusiya Şimali Azərbaycanda hərbi işğal rejimi – komendant üsul-idarəsi yaratmışdı. Bu, 1840-cı ilədək davam etdi. Lakin göstərilən dövrdə burada idarəçilik sahəsində Rusiyanın vahid xətti hələlək yox idi. Çar zabıtları – komendantlar tərəfindən idarə edilən əyalətlər dövründə imperiya özünün hərtərəfli işlənilib hazırlanmış siyasətinə malik deyildi. 1830-cu il 13 iyul Ali buyruğu ilə müsəlman ali silkinə güzəştə gedən 114 rus hakimiyyəti 1841-ci il qanunu ilə torpaqların müsadirəsi haqqında göstəriş verir, XIX əsrin 30-40-cı illərində çarizmin Şimali Azərbaycanda yürütdüyü siyasətdə bir-birinə tamamilə əks olan addımlar atılır, Qafqaz hakimləri sınaqlar və səhvlər üsulunu rəhbər tuturdular [15, s. 23-24; 2, s. 11]. 1840-cı il islahatı ilə Naxçıvan əyaləti qəzaya çevrilərək Gürcü-İmeret quberniyasının, 1846-cı ildə Tiflis quberniyasının, 1849-cu ildən isə İrəvan quberniyasının tərkibinə verildi. Keçmiş Naxçıvan xanlığının ərazisi, bəzi daxili bölgülərə də məruz qalmışdı. İlk vaxtlar İrəvan quberniyası tərkibində Naxçıvan və Ordubad qəzaları ayrılmış, lakin Ordubad qəzası 1867-ci ildə ləğv edilərək Naxçıvan qəzası ilə birləşdirilmişdi. 1870-ci ildə İrəvan qəzasının Şərur sahəsi Naxçıvan qəzasının tərkibinə verilmiş, 1874-cü ildə isə bu qəzanın Şərur və Dərələyəz sahələri əsasında Şərur-Dərələyəz qəzası təşkil edilmişdi [13, s. 38; 7, s. 40].

Nəticə. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında gedən siyasi proseslər, imperialist qüvvələrin bölgədə apardığı müharibələr, əhalinin təsərrüfat həyatına, maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına təbii ki, mənfi təsir göstərmişdir. Lakin bununla yanaşı tarixin bütün zamanlarında hər bir çətinliyə sinə gərən Naxçıvan əhalisi həmin dövrdə də yaşam həyatını sürdürmək üçün mübarizə aparmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. IV c., Bakı: Elm, 2000, 508 s.
2. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin I qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
3. Əliyev İ. Səfəvi, Əfşar, Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin Azərbaycan siyasətində Naxçıvan (XVIII əsrin I yarısı). Bakı: Elm və təhsil, 2020, 156 s.
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Azərneşr, 1996, 106 s.
5. Əliyev İ., Hacıyeva S. XVIII əsrdə Rusiyanın Azərbaycan siyasətində Naxçıvanın yeri // Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri. İqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat, 2019, № 3 (14), s. 166-175.
6. Quliyev M.R. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.
7. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
8. Mahmudov Y., Kərimov Ş. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları: 4 cildə. I c., Bakı: Regionların inkişafı ictimai birliyi, 2009, 512 s.
9. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov. Tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
10. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 528 s.
11. Piriye V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002, 152 s.

12. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 180 s.
13. Şahverdiyev Z. Naxçıvan: Tarixi yaddaş və müasir yüksəliş. Naxçıvan: Əsəmi, 2017, 520 s.
14. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношениях с Россией. Баку: издательство АН Азерб. ССР, 1965, 622 с.
15. Ибрагимова Н. Система управления Российского царизма в Северном Азербайджане в начале XIX столетия (до 1840-х годов). Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Баку, 2008, 27 с.
16. Ковалевски П.И. Завоевание Кавказа Россией (исторический очерк). СПб., 1904, 334 с.
17. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
18. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1898, 512 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacıyevsara@yahoo.com

Sara Hacıyeva

POLITICAL SITUATION IN NAKHCHIVAN IN THE 18TH-19TH CENTURIES

The article deals with the political situation in Nakhchivan during the 18th-19th centuries. It was noted that since the beginning of the 18th century, Tsarist Russia had started wars with both Ottoman Turkey and Western states to gain strategically important regions for dominating the North-South, East-West trade routes. The most essential of those strategic territories was Azerbaijan, including its integral region, Nakhchivan. Russia had long-term plans to occupy these strategically critical regions. The collapse of the Safavid state and the subsequent infighting in the region as a whole negatively affected the way of life of the people and contributed to the implementation of these plans. Some exceptions occurred during the time of the Afshars and the khanates that were soon in power. The political processes taking place in the Nakhchivan region, the wars waged by the imperialist forces in the region, of course, had a negative impact on the economic life of the population and the improvement of its material well-being. However, in addition to this, the people of Nakhchivan, who faced every difficulty in all times of history, struggled to live their lives in that period as well.

Keywords: *Nakhchivan, Russia, occupation policy, population, war, strategic goals.*

Сара Гаджиева

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНЕ В XVIII-XIX ВЕКАХ

В статье говорится о политической ситуации в Нахчыване в XVIII-XIX веках. Было отмечено, что с начала XVIII века царская Россия вела войны как с Османской Турцией, так и с западными державами за приобретение стратегически важных регионов с целью господства на торговых путях Север-Юг, Восток-Запад. Важнейшей из этих

стратегических территорий был Азербайджан, в том числе Нахчыван, являющийся его неотъемлемой частью. Были разработаны долгосрочные планы России по приобретению этих стратегически важных регионов. Распад государства Сефевидов и последовавшие за ним распри в регионе в целом негативно повлияли на образ жизни людей и способствовали осуществлению этих планов, за некоторыми исключениями во времена Афшаров и ханств, которые вскоре оказались у власти. Конечно, политические процессы в Нахчыване, войны, которые вели империалистические силы в регионе, оказали негативное влияние на экономическую жизнь населения и ухудшили его материальное благосостояние. Однако, помимо этого, народ Нахчывана, сталкивавшийся с трудностями во все времена истории, боролся за свою жизнь и в этот период.

Ключевые слова: *Нахчыван, Россия, оккупационная политика, население, война, стратегические цели.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 07.03.2024

Son variant 03.04.2024